

Віра БІЛОУС

«ЖИВОПИСНИЙ КАЗАХСТАН» Т. ШЕВЧЕНКА В ДОСЛІДЖЕННЯХ НАРОДОЗНАВЦІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ

350 картин про казахів — дарунка такого масштабу Казахстану жоден із представників інших народів не робив.

Ш. Єлеукенов, літературознавець

Як оцінюють джерельну вартість мистецьких творів Т. Шевченка періоду заслання дослідники традиційної культури народів Арало-Прикаспію? У яких ділянках казахстанської етнології використовують інформативно-зображальний матеріал акварелей та сепій українського художника? Це ті питання, яких торкається авторка статті.

Ключові слова: Тарас Шевченко, мистецька спадщина, казахстанська етнологія, інформативне джерело.

© В. БІЛОУС, 2016

Мистецький спадок Т. Шевченка налічує понад 1100 картин, малюнків та зарисовок. Із них 350 творів про народи Казахстану, серед яких відбував заслання (1847—1857 рр.). **Це майже третина** всієї спадщини. В акварелях, сепіях та олівцевих ескізах він увічнивав краєвиди та архітектурні пам'ятки казахів, туркменів та киргизів, обличчя самих господарів пустелі та миті їхнього життя. Творив під час участі як художник-топограф у півторарічній експедиції О. Бутакова Аральським морем та п'ятимісячній геологорозвідувальній подорожі О. Антипова в гори Каратау, що на півострові Мангішлак (на поч. 1990-х рр. переіменованій у Мангістау). Малював і в «незамкненій в'язниці» — Новопетровському укріпленні (тепер м. Форт Шевченка Мангістауської області).

Окремим виданням деякі твори з цього циклу побачили світ одразу через чотири роки по смерті Т. Шевченка. Вони ввійшли до відомого паризького альбому офортів його учня, політичного заслання Бронислава Залеського «Життя киргизьких степів» (1865 р.). З книги європейський читач уперше дізнався про кочові народи прикаспійської пустелі, їхню культуру, побут і природу. У новітній час знаковою подією для наукової громадськості став вихід в Алма-Аті яскравого альбому «Щедрість серця. Казахстан у творчості Т.Г. Шевченка» (1982 р.). Наукові тексти подані казахською, українською та російською мовами. Тут розміщено понад 70 малярських творів українського митця, якого казахстанці вважають своїм національним художником та одним з основоположників вітчизняного образотворчого реалістичного мистецтва.

Його образотворча спадщина з центрально-азійського регіону, як і творчість у цілому, завдяки розмаїттю достовірно відтворених граней тогочасної дійсності, є не тільки високомистецьким внеском, а й інформативно-ілюстративним матеріалом для географів, топографів. За допомогою малюнків та ескізів вони відновлюють давні краєвиди, простежують зміни акваторію Аралу. Шевченкознавці А. Костенко та Е. Умірбаєв виявили залучення ландшафтних пейзажів Т. Шевченка і до посібників з мореплавства, зокрема до «Лоции Аральського моря» 1963 р. видання (Ленінград) [6, с. 145] тощо.

Часто мовиться про мистецькі твори Т. Шевченка як потенційне фактографічне джерело для етнології Казахстану. На цьому наголошують українські, казахстанські, туркменістанські шевченкознавці, лі-

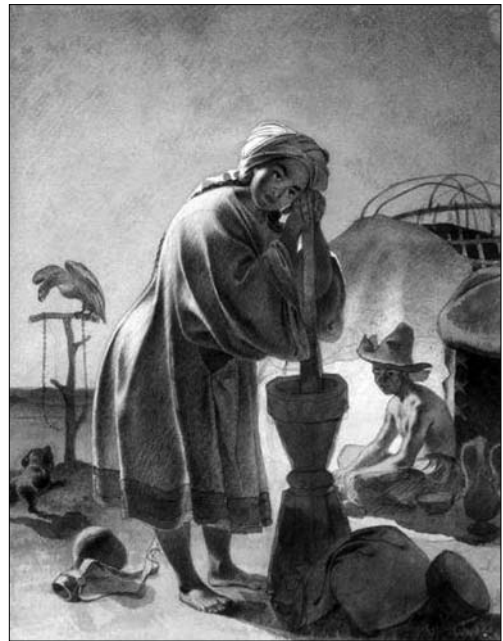
тературознавці, мистецтвознавці (Т. Беісов, Г. Сарикіулова, Г. Паламарчук, В. Яцюк, В. Овсійчук та ін.). Те ж стверджувала й український етнолог Олена Кравець у статті «Т. Шевченко про побут казахського народу» [8] та в одному з розділів монографії «Діяльність Т. Шевченка в галузі етнографії» (К., 1964 р.) [7, с. 73—103].

Очевидно, малярсько-графічний набуток Т. Шевченка як фактографічно-зображальний матеріал **практично** використовують дослідники тієї чи іншої ділянки традиційної культури народів Казахстану. Проте цей аспект, на відміну від, скажімо, теми «казахське літературознавство і Т. Шевченко» [5, с. 6—43 та ін.], належить до малознаних царин. Тож у статті, після відповідної пошукової роботи, окреслено ті ділянки казахстанської етнології, у розробці яких допомогли унікальні відомості, що закодовані в образотворчих працях Т. Шевченка. А також з'ясовано, як же оцінюють інформативну вартість його малюнків безпосередньо казахстанські етнологи, що «бачать» їх на тлі всієї багатющої джерельної бази з традиційної культури своєї нації.

Зазначу, що, окрім Т. Шевченка, казахський і туркменський побут середини XIX ст. ілюстративно фіксували й інші художники. Зокрема, справжні специфічно-етнографічні зарисовки зробив учасник експедиції П. Семенова-Тань Шанського художник П. Кошаров, фіксуючи побутові предмети в різних ракурсах; колоритні широкоформатні полотна залишили В. Верещагін, М. Каразін тощо. Натомість доробок Т. Шевченка — це переважно акварельні малюнки та сепії, де національно-культурні реалії часом лише окреслені і є тільки фоном для реалізації художнього задуму митця.

Проте спадок українського майстра не обминали автори вже перших праць з історії етнологічної науки Казахстану. Це, зокрібно, **Едиге Масанов** (1922—1965 рр.) — старший науковий співробітник найпотужнішої національної народознавчої установи — Інституту історії, археології та етнографії ім. Ч. Валиханова, дослідник казахських народних промыслів та ремесел, автор 40-а статей та монографій.

У наукових зверненнях ученого є й історіографічна праця «Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР» (Алма-Ата, 1966 р.). Саме в ній автор приділив увагу мистецьким творам Т. Шевченка, зокрема з Аральського узбережжя, які

Іл. 1. Киргизка. [1956]. Сепія

Іл. 2. Тріо. [1851]. Сепія

розглядав у зв'язку з народознавчою спадщиною експедиції О. Бутакова. Дослідник підкреслив, що, на відміну від багатьох тогочасних спостерігачів, які не визнавали локальної специфіки казахського побуту й тому ігнорували наукову документацію відомостей, ілюстрації Т. Шевченка, описи О. Бутакова та А. Макшева мають територіальну «прив'язку» — Приаралля. Крім того, матеріали вигідно вирізняються предметним і чітким змістом. «Наукова цінність етнографічних відомостей у працях О. Бутакова і О. Макшева, а також у малюнках Т.Г. Шевченка полягає насамперед у їхній конкретності й визначеності» [10, с. 130], — констатував учений.

Докладніший джерелознавчий аналіз творів українського художника здійснив історик та мистецтво-

Іл. 3. Казашка Катя. [1857]. Сепія

Іл. 4. Байгуші під вікном. [1855—1856]. Сепія

знавець, професор Ташкентського педагогічного інституту ім. Нізамі **Георгій Чабров** (1904—1986 рр.). Ідеться про його докторську працю «Изобразительные источники по истории Средней Азии и Казахстана XVII — первой половины XIX века» (Ташкент, 1966 рік захисту), а також низку ґрунтовних статей [18; 19].

Висновки вченого такі: самородок із далеких Моринців заповнив суттєву лакуну в ілюстративному

джерелознавстві. Адже його попередникам були доступні лише степові і присирдарські місцевості. Вигнанець з України ж ознайомився з реаліями пустельного східного Прикаспію (п-в Мангістау), а також усіх узбережжів Аральського моря та десятка островів — місцин, яких сьогодні вже не знайдеш на карті. У зв'язку з катастрофічним висиханням Аралу з його дна постала ядовито-нітратна пустеля Аралкум. У її соляні піски «пішов, та не вернувся» таємничий острів Барсакельмес¹, назавжди і зі всіма попрощався убогий Кос-Арал, а острів Відродження, ставши за часів СРСР військовою лабораторією, відродитися може хіба вогнищем сибірської виразки, штами якої закопано в його надра. Похоронена ціла історико-культурна епоха, проте окремі її фрагменти увічнив Т. Шевченко в живописі та графіці.

Окрім території походження, новизна творів Кобзаря полягає, наголошував Г. Чабров, ще й в об'єктах образотворчої фіксації. Тогочасні митці змальовували здебільшого екзотичні грані культури (багатолюдні спортивні змаги, пишні житла та вбрання баїв тощо). Т. Шевченко ж обрав для увічнення невибагливий побут та непоказне щодення простих кочівників палючої пустелі, які пізнавав упродовж 10 років, тобто, згідно з етнологічною термінологією, стаціонарно. Окрім того, «зображувані аж ніяк не позували, а спілкуючись із художником, продовжували вільно займатися своїми справами» [19, с. 101]. Тому-то, наприклад, сепії «Киргизка»² та «Тріо» (іл. 1, 2) дають уявлення про збивання у ступі кумису, перемелювання зерна на ручному кам'яному жорні, прилаштування для мисливського беркута (жердка з ланцюгом) тощо. Його малюнки «поєднують бездоганну етнографічну достовірність із силою вираження», — стверджував джерелознавець [19, с. 102].

Оцінки історіографів Е. Масанова та Г. Чаброва підтвердили знавці **традиційного одягу** казахів із Інституту історії, археології та етнографії ім. Ч. Валиханова **Рукія Ходжаєва** та **Ірина Захарова**. У спеціальному огляді джерельної бази про народне вбрання [17, с. 121, 130] названо 14 акварелей та сепій Т. Шевченка, з яких науковці черпали дані для ґрунтовної монографії «Казахская национальная одежда» (Алма-Ата, 1964).

¹ Назва о. Барсакельмес з тюркських мов перекладається як «підеш — не вернешся».

² Назви творів подано згідно з: [21, т. 9; 10].

Це, до прикладу, ті ж твори «Киргизка», «Трію», а також «Казашка Катя», (іл. 3), де змальований архаїчний та рідкісний навіть для середини ХІХ ст. покрій сорочки без переднього розрізу, спіралеподібні жіночі тюрбани, хитромудрі способи завивання яких дослідники могли відновити лише з малюнків, фотографій та польових опитувань.

У переліку є і серія знаних нам ще зі шкільної парти зворушливо-теплих малюнків про дітей байгушів — найбільшого суспільного прошарку, який виживав наймитуванням чи жебракуванням. Їх появу національні історики пов'язують із російською експансією, трагічними наслідками якої були масове відчуження земель для лінійного козацтва, руйнування споконвічного кочового устрою та ін. [30, с. 147]. Шевченкові сепії ж, з погляду етнографів, — це винятковий зображальний матеріал про вбрання дітей та найзнедоленішої верстви населення Арало-Прикаспію. «Про одяг бідних казахів добре уявлення дають замальовки великого українського поета Т. Шевченка», — наголошували Р. Ходжаєва та І. Захарова [3, с. 158]. Так, зображення в літню пору підлітка в кудлатій хутряній шапці (тимак) дало їм підстави стверджувати відсутність сезонного одягу в більшості злидарів. «Переважно члени сім'ї бідного казах... не мали зміни вбрання і носили його зимою і літом. Якщо бідняк мав хутрову шапку..., вона покривала його голову і в спеку, і в холод» [3, с. 157—158] (іл. 4).

Цінні дані з малярського скарбу українського виставця зчитував знавець **етномузикології**, професор Алма-Атинської консерваторії **Болат Сарibaєв** (1927—1984 рр.). В історію світової науки й культури він увійшов відкриттям, дослідженням та реконструкцією понад 30 зниклих казахських інструментів. Заразом із його ім'ям пов'язують створення багатой колекції традиційних інструментів народів світу (300 зразків), а також заснування першого народно-інструментального ансамблю Казахстану (1968 р.). До речі, дослідник листувався з українським колегою — диригентом низки фольклорних оркестрів, професором Київської консерваторії ім. П. Чайковського М.Т. Лисенком [23, с. 54], а в його інструментальному зібранні була й наша бандура [24]. У 1979 р. Б. Сарibaєв захистив докторську дисертацію, проте так і не дочекався підтвердження. Прешкодою став стандартний для кож-

Іл. 5. Киргизя [1856—1857]. Сепія

ного патріота своєї землі ярлик націоналіста [22, с. 124—125].

Власне з автореферату дізнаємося, що увагу етноорганолога привернув малюнок Шевченка, де зображено хлопчика зі старовинним духовим інструментом — камис сирнаєм [14, с. 15]. На жаль, автор не подав точної назви цього твору, а самостійно визначити його виявилось доволі важко. Можливо, це щемлива сепія «Киргизя» (відома ще за назвою «Шевченко і хлопчик, який грається з кішкою»), де підліток тримає в руці продовгастий предмет? Зрештою, тут важливо, що цей зображальний матеріал помітив фахівець-етномузиколог та використав у своїх студіях (іл. 5).

Камис сирнай — це подібний до флейти духовий язичковий інструмент, виготовлений з очеретяної трубки. На початку ХХ ст. він вийшов із ужитку і Б. Сарibaєв уже зустрічав хіба що тих, хто колись грав на ньому [13, с. 49—56]. Фрагментарними були, як випливає з джерелознавчого огляду, й опубліковані описи цього непоказного інструмента. За таких обставин, зрозуміло, посилюється вага кожного інформативного джерела, а тим паче ілюстративного (іл. 6).

Шевченків малюнок «документує» факти з інших матеріалів про територію побутування, виконавців та призначення камис сирнай. Зокрема ілюстрація засвідчує, що інструмент був добре знаний населенню півострова Мангістау. Користувалися ним під-

Іл. 6. Камис сирнай (Джерело: <http://kazmuz.ucoz.org/photo/>)

Іл. 7. Музей-комплекс Т.Г. Шевченка у Форті Шевченка (Казахстан). Колишній будинок коменданта Новопетровського укріплення І. Ускова (Джерело: <http://www.it-shevchenko.ru/index.php/fotoarkhiv/image.raw?view=image&type=orig&id=87>)

літки, які, ймовірно, були пастушками: його пронизливим звуком скликали з гірських ущелин отари овець. Тобто в середині ХІХ ст. він мав сигнальну функцію. Окрім того, художнє зображення інструмента стало одним із научних джерел, з яких експериментатор відтворив прототип камис сирнай та способи гри на ньому.

Ще однією ділянкою народознавства Центральної Азії, де знаходжу поклики на малюнки Т. Шевченка, є **традиційна будівельна культура**. Як відомо, Мангістау — це заповідник унікальної поховально-культової архітектури кочівників Євразії, який за розмаїттям і кількістю (понад 7 тисяч споруд) не має аналогів у світі. Некрополі нагаду-

ють фантастичні білі міста, що виринають серед безмежних барханів. «Мармурові» висококупольні будинки — це насправді мавзолеї з вапняку; гігантські казкові шкатулки, що розфарбовані барвистою «веселкою», — це саркофаги (саганатами); є і 3-метрові обеліски (кулпитаси), що «вишиті» тонким кам'яним орнаментом, таємничі печери мусульманських проповідників-суфіїв тощо.

Цей архітектурний феномен відкрив науці (у 50-х рр. ХХ ст.) член-кореспондент Академії архітектури і будівництва СРСР, головний архітектор Ташкента та Алма-Ати **Малгабар Мендикулов** (1909—1986 рр.). У книзі «Памятники народного зодчества Западного Казахстана» (Алма-Ата, 1986 р.), яка є настільною для кожного пам'яткознавця Центральної Азії, він неодноразово оперував відомостями, що заковані в акварелях Т. Шевченка. Без них не міг обійтися й доктор історичних наук, завідувач відділу етнології Інституту історії та етнології ім. Ч. Велиханова Серик Ажигалі (1952 р. н.), автор синтетичної монографії «Архитектура кочевников — феномен истории и культуры Евразии (Памятники Арало-Каспийского региона)» (Алмати, 2002 р.)

Авторитетним дослідником народної архітектури Мангістау був уродженець цих місцин, учитель-філолог, краєзнавець, археолог **Есбол Умірбаєв** (1916—1988 рр.). Нам він більше знаний як багаторічний директор меморіального музею-комплексу Т. Шевченка у Форті-Шевченко (1962—1982 рр.) та співавтор (з письменником Анатолем Костенком) історико-документальної повісті про закаспійське заслання поета, що увійшла до книги «Оживуть степи» (К., 1984). Його безцінною заслугою є визначення географії образотворчих творів художника в Західному Казахстані, віднайдення зображених ним краєвидів, а також давніх пам'яток або ж місць, де вони стояли колись (іл. 7).

Шевченкознавчі студії, властиво, стали для педагога одним із поштовхів до краєзнавчих досліджень своєї Батьківщини. Усе розпочалося з вечора пам'яті Кобзаря, який він організував у перші роки вчителювання. Тоді його вразило розмаїття переказів про акина (поета-співця) Тарази, які навперей розповідали запрошені місцеві аксакали [4, с. 5]. Український художник був одним із небагатьох іноземців, який увійшов у казахський епос. Не-

вдовзі після урочистостей наставник вирушив із галасливою юрбою вихованців по мангістаутських стежках політичного в'язня. Згодом помандрував ще раз, але вже наодинці, щоб віднайти зображені пейзажі та пам'ятки. А потім ще раз, і так упродовж усього життя. У 1971 р. Е. Умірбаєв вивчав Тарасові шляхи з А. Костенком.

Знайшовши змальовані українським митцем абу (мавзолей), кулпитас чи краєвид, казахстанський дослідник пізнавав їх з архітектурного та археологічного погляду, випитував у старійшин, хто збудував пам'ятки і хто в них спочиває. Водночас бережно збирав інші розпорошені поряд матеріальні артефакти самобутньої культури краян. Невдовзі неподалік від Шевченкового саду постав у вигляді юрти єдиний у Казахстані Музей історії рибальства та етнографії [26]. Власні ж наукові розмисли про кам'яниці, а також народні оповіді Е. Умірбаєв виклав у колективній монографії «Манкістау» (казахською мовою, 1973 р.) та в шевченкознавчих публікаціях.

Отже, які саме малюнки Тараса Шевченка стали інформативним джерелом для дослідників традиційної архітектури М. Мендикулову, С. Ажигалі та Е. Умірбаєву?

Це, зокрема, яскрава акварель «Туркменські аби в Каратау». На ній зображено дві гробниці некрополя Агаспаяр (околиці с. Жингильди Мангістауського району Мангістауської області), що вирізнялися життєствердним мальовничим розписом по тонкій камінній різьбі та різнобарвними барельєфами. Їхню красу митець ще й підсилив професійно відтвореним грайливим сонячним світлом. У 70-х рр. ХХ ст. фанат-науковець Е. Умірбаєв уже заледве знайшов навіть місце, де вони стояли колись (іл. 8).

Старожили розповідали, що цей добротний матеріал охоче використовували «будівничі» соціалістичних архітектурних «шедеврів». І справді, рештки плит із дивоглядними арабесками він виявив у стінах місцевого колгоспного складу. «Свідченням про два пам'ятники стародавнього зодчества є тепер лиш малюнки Шевченка!» [16, с. 99], — з боєм констатував краєзнавець.

Він же поспішив зібрати та зберегти хоча б залишки народної пам'яті про ці монументальні творіння. У результаті опитування перед краєзнавцем відкрилася буремна сторінка історії регіону: у ХVIII ст. за цей клаптик пустелі, що сріблвся жи-

Іл. 8. Туркменські аби в Каратау [1851/1857]. Акварель

водайними струмками, точилися запеклі війни між сусідніми племенами. Найсильнішою виявилася добре озброєна казахська спільнота адай, у якій особливо відзначилися батири Бектурган і Толенда Балтаули — батько і син. У 20—30-х рр. ХІХ ст. вдячні нащадки вирішили увічнити славу звитяжців величними мавзолеями на їхніх могилах. Доручили це знаменитому на всю Середню Азію майстрові Жилкибаю Дорелули. Отже, Кобзарєва малярська робота розширила відомості, окрім іншого, ще й про творчу палітру відомого зодчого.

Цю інформацію одразу ж взяли «на озброєння» пам'яткознавці. Так, С. Ажигалі, висвітлюючи архітектурні досягнення Ж. Дорелули, вважав необхідним згадати саме змальовані Т. Шевченком агаспаярські споруди [1, с. 500]. Можливо, через те, що мистецькі ілюстрації Великого українського художника найповніше передали всю глибину таланту Великого казахського каменяра.

Художня фіксація цих же поховань допомогла і М. Мендикулову, але вже під час осмислення нетипового (для казахів) декору мавзолеїв іншого некрополя — кладовища Камисбай. Подібні фасади, що тонко оперезані рельєфними паличками, він виявив лише на Шевченкових малюнках агаспаярських усипальниць [11, с. 28]. Ці факти говорять про невідповідність (хоч і рідкісне побутування) зазначеної оздобы та її зв'язок із туркменською традицією.

Викликає наукове зацікавлення і акварель «Ханга Баба», що стосується однойменного некрополя у Тупкараганському районі Мангістауської обл. (розташований за 25 км від Фурту Шевченка). Сучасних дослідників кладовище цікавить поєднанням туркменських і казахських поховань та поважним віком — йому сім століть, отож, за його пам'ятками можна простежити генезу меморіального мистецтва

Іл. 9. Ханга Баба [1851—1857]. Акварель

Іл. 10. Мавзолей Доли-Апа відреставрований (Джерело: <http://www.mangystau.info/turizm/doli-apa>)

Іл. 11. Туркменський цвинтар у долині Долнапа. [1851]. Акварель

народів Мангістау. М. Мендикулов присвятив цьому комплексі монографічний розділ, який розпочав згадкою про малюнки українського художника. «Т. Шевченко, який відвідав цей некрополь у п'ятдесятих роках ХІХ ст., зробив замальовку загального вигляду його центральної частини» [11, с. 11]. Тобто акцентується увага на найранішому зображенні первісної частини цвинтаря, що є найцікавішою з етнологічного погляду, оскільки містить залишки перших святинь. Ними були змальовані

Т. Шевченком священні засохлі дерева, навколо яких, властиво, й сформувався культово-поминальний комплекс (іл. 9).

Окрім залучення мистецької спадщини українського Генія до наукових етнологічних студій, казахстанські учені вказують і на її прикладну цінність: «Етнографічно точні замальовки двох художників (Т. Шевченка і Б. Залеського. — В. Б.) мають дуже важливе значення в справі дослідження і **реставрації** (підкреслення. — В. Б.) мангішлацьких пам'ятників», — констатував професор С. Ажигали в перші роки ХХІ ст. [1, с. 16]. Цікавими з цього погляду є факти, що пов'язані з мавзолеєм Доли-апи (ХVІІ—ХVІІІ ст., однойменне кладовище в Тупкараганському районі Мангістауської обл.).

Доли-апа — це відчайдушна дівчина-воїн, яка героїчно загинула, захищаючи свій край від племен-нападників. Її усипальницю будували талановиті умільці з найміцніших порід каменю, які привозили з далеких гірських схилів. Проте гарячі суховії та всепоглинаючий Хронос були невмолимі: у ХХ ст. домовина стояла вже без купола, що осипався й розвіявся по пустелі. Оскільки ця пам'ятка є унікальним прикладом симбіозу туркменської й хорезмської архітектури, то її у 2007 р. реставрували [25]. Відновили й велетенську баню, що споруджена, як і личить похованню батира, у вигляді бойового шолома (іл. 10, 11).

Єдине ж зображення первісної форми навершя, як стверджували Е. Умірбаєв та А. Костенко, є на акварелі Т. Шевченка «Туркменський цвинтар у долині Долнапа». Дарма що похмура споруда постає в нічних сутінках: її силует виразно окреслює купол, що нагадує вояцький шолом із фігурним шпилем [6, с. 303—304]. Звідси випливає, що сучасні зодчі, очевидно, послуговувалися малюнком українського художника як взірцем для реставраційних проєктів.

До речі, пам'ятаємо, що твори живопису Т. Шевченка використовували і під час відтворення історичних реліквій України: будинку-садиби І. Котляревського, Богданової церкви в Суботові, Троїцької церкви Мотронинського монастиря та ін. [9, с. 18].

За останні десятиліття в Казахстані з'явилася серія ошатно виданих краєзнавчих **науково-популярних праць та атласів**, ілюстративна база яких включає і образотворчі матеріали. Книги публікуються кількома мовами і мають за мету —

ефектно представити світові культурно-історичне багатство казахстанців та піднести імідж держави. Зазначу, що активізація видавничої справи пов'язана з реалізацією щедро фінансованого державою стратегічного проекту «Культурна спадщина», що за розмахом є безпрецедентним на пострадянському просторі. Протягом 2003—2011 рр. збудовані «з нуля» музеї, відреставровані багатокілометрові некрополі; побачили світ 537 найменувань серійних багатотомників та книг з історії, етнології, філології, мистецтвознавства, археології та архітектури; видано десятків антологій різногалузевих джерел (лише з фольклору 100 томів!) [27] і т. ін.

Мимоволі проймає біла заздрість. А ще, враховуючи таку потужну політику національного самозбереження, зрозумілою є гостра реакція громадськості та очільника Казахстану на заперечення російським президентом їхньої багатовікової державницької традиції, що сколихнуло ефір восени 2014 року. І навпаки, гірко й боляче за відому офіційну позицію Астани щодо драматичних подій на наших кримських обширах.

Та повернуся до теми. З означених популярних видань варто згадати розкішний тритомний атлас пам'яток архітектури та археології «От Алтая до Каспия» (Астана, 2011). Його об'ємний розділ «Памятники архитектуры кочевников Мангыстау и Устюрта» відкриває вже згадувана Шевченкова художня фіксація агаспаярських мавзолеїв (узята з альбому офортів Б. Залеського). Він виконує функцію заставки — винятково репрезентативної ілюстрації, яка повинна допомогти осягнути всю унікальність регіону та спонукати до ознайомлення з ним [31, с. 165]. Тож перед цією малоформатною аквареллю поступилися десятком картинних полотен, а також сотні новітніх високоякісних фотографій, що віддзеркалюють тамтешню дійсність із яскравою барвистістю, міліметровою точністю, але статично та сухо.

В іншому місці вкраплено акварель «Далісмен Мулла Аульє» із зображенням печерної мечеті середньовічного проповідника (Тупкараганський район Мангістауської області). Науковий контекст малюнка — це наче його дослівний опис. Будівничі гірських молитовень «нерідко використовували природні карстові пустоти в скельних масивах — печери, гроти, вивітрені порожнини під навісами-карнізами — розширюючи і поглиблюючи їх». Ме-

Іл. 12. Далісмен Мулла Аульє. [1851]. Акварель

четі «поєднують функції обителі мусульманських пустельників, пристанища бродячих древішів і взагалі мандрівників» [31, с. 194] (іл. 12).

У 2014 р. Інститут історії та етнології ім. Ч. Валиханова видав монументальну ілюстровану працю «Казахи. История. Культура». Науковий текст подано казахською, англійською та російською мовами. Є і четверта мова — це мова ілюстрацій, кількість яких справді вражає — понад 1700 рідкісних фотографій, карт, а також 650 репродукцій художніх полотен та малюнків. Під час досліджень науковці вирушали в Москву та Петербург — за архівами десятків учених Російського Географічного товариства, членів Генерального штабу тощо. Їздили і в Київ — за неопублікованими матеріалами лише одного художника.

Із розлогіх анонсів та анотацій до цієї подарункової книги випливає, що Шевченкова образотворча спадщина використана для унаочнення розділу про кочовий побут казахів. До того ж, вона, порівняно з мистецькими доробками В. Верещагіна, О. Чернишова, Б. Залеського, представлена найбільше — це 29 живописних репродукцій [28]. Така увага до творів українського художника спричинена тематикою його фіксацій — унікальною і вдалою для успішної презентації казахстанців на міжнародній арені. А це, своєю чергою, зумовлене тим, що Т. Шевченко сприймав та змальовував дійсність не лише як художник чи етнограф, а і як людина драматичної долі.

Так, тільки Т. Шевченко зі своєю недосяжною і зболеною мрією про сімейний затишок міг побачи-

Іл. 13. У юрті. [1856–1857]. Сепія

Іл. 14. Пастух на коні. [1848–1849]. Акварель

Іл. 15. Пам'ятні монети, присвячені 200-річчю з дня народження Т. Шевченка (Казахстан) (Джерело: <http://www.gold10.ru/news/20191/>)

ти його навіть у похідній юрті кочівника та обрати для художнього увічнення. Тому його сепії та акварелі відкривають світові казахську, туркменську чи киргизьку родини як гармонійну цілісність, що побудована на рівних стосунках та оповита духом злагоди і миру. Твір «У юрті»: у напоєній сонцем оселі звикло щось товче у ступі чоловік, поруч — гідної

постави дружина статечно готує вечерю для великої родини. «Ніхто інший, ні до Т.Г. Шевченка, ні після нього, з тих, хто відвідав дореволюційний Казахстан, не відобразив життя казахського народу... з такою любов'ю і проникливістю, як великий український художник», — уважала мистецтвознавець Г. Сарикілова [15, с. 135—136]. Або візьмімо акварель «Пастух на коні». Треба бути Т. Шевченком і прожити 25 літ без волі, щоб волю так тонко й високохудожньо віддзеркалити в постаті простого табунщика: сильний та стрункий вершник у невибагливому, проте білому вбранні. Він гордо і владно озирає суворий, випалений, але свій степ широкополий. «Це як емблема, образ Казахстану», — стверджує відомий український мистецтвознавець, член-кореспондент Академії мистецтв України, професор Володимир Овсійчук [12, с. 251], з яким погоджуються й казахстанські народознавці (іл. 13, 14).

* * *

Чи не відразу після викупу з кріпацтва Т. Шевченко заповзятю працював над грандіозним задумом — серійним виданням офортів, які б повідали про красу **рідних** ланів та круч, величність історичних пам'яток, зворушливість народного звичаю. Сподівався, що «тойді оживе наша країна хоч на папері» [21, с. 29]. Та доля-«ледащиця» обірвала цей політ. Не маючи змоги завершити свою «Живописну Україну», він, приблизно за тією ж схемою, «воскрешав пустелю» чужого краю. До того ж, відтворював так, що у мистецьких працях, «які присвячені різноманітним епізодам з життя казахів-кочівників», звучить «чутлива лірична інтонація української пісенної мелодики», — констатувала почесний академік НАН Казахстану Р. Єргалієва [29, с. 35].

У результаті його акварелі, сепії та олівцеві ескізи стали полем плідних фактографічних знахідок для етнологів упродовж двох століть. Щобільше, сьогодні, у час потужної державної програми національного розвитку Казахстану, спостерігається посилення запиту на твори нашого митця. «Шевченкові вдалося створити настільки правдиві, емоційно-зворушливі образи, цінність яких не тільки не губиться в часі, а навпаки зростає» [29, с. 44], — свідчила Р. Єргалієва на урочистій конференції, присвяченій 200-річчю від дня народження Кобзаря, що відбу-

лася у столиці Астані (травень 2014 р.). В останні десятиліття твори Т. Шевченка використовують як зображальні джерела для широкомасштабної реставрації сакральних матеріальних пам'яток. Після здобуття незалежності Казахстану мистецьким спадком безперешкодно оперують і як ефективним засобом для піднесення власної гідності, а також популяризації культурно-історичного феномену націй Центральної Азії на міжнародній арені, що актуалізується в непростих умовах сучасного міждержавного співіснування. Розглянуті у статті казахознавчі праці — це лише часточка з різногранної наукової практики використання малярських звершень Т. Шевченка в етнологічній тюркології.

У 2014 р. Національний банк Казахстану ввів в обіг пам'ятні срібні монети із зображенням Т. Шевченка на тлі українських орнаментальних уставок. Тоді ж видано новий шкільний підручник з історії Казахстану, в якій уключено окремим розділом матеріал про Кобзара.

Багатовимірна спадщина Великого українця, що торкається ключових ділянок національного життя націй Арало-Каспію, наштотувала класика літератури Мухтара Ауэзова до дещо незвичної, проте глибокої думки, яку незрідка цитують вдячні казахстанці: «Поява Тараса Шевченка в казахському степу тих часів була жорстоким, але пречудовим фактом» [2, с. 8] (іл. 15).

1. Ажигали С. Архитектура кочевников — феномен истории и культуры Евразии (памятники Арало-Каспийского региона) / С. Ажигали. — Алматы : Научно-издательский центр «Гылым», 2002. — 654 с.
2. Ауэзов М. Брат наш, друг наш / М. Ауэзов // Брат наш, друг наш. Сборник статей к 150-летию со дня рождения Т.Г. Шевченко. — Алма-Ата, 1964. — С. 7—9.
3. Захарова И. Казахская национальная одежда / И. Захарова, Р. Ходжаева — Алма-Ата : Наука, 1964. — 174 с.
4. Карпенко О. Хранители Курганташу / О. Карпенко // Сільські вісті. — 2014. — Ч. 24. — С. 5.
5. Кайшибаева Р. Казахско-литературные связи / Р. Кайшибаева — Алма-Ата : «Наука» Казахской ССР, 1977. — 140 с.
6. Костенко А. За морями, за горами: Тарас Шевченко на Аральському морі. Тарас Шевченко за Каспієм. Художньо-документальна оповідь / А. Костенко, Е. Умірбаев — Київ : Радянський письменник, 1984. — 456 с.
7. Кравець О. Діяльність Т. Шевченка в галузі етнографії / О. Кравець — Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. — 107 с.
8. Кравець О. Т.Г. Шевченко про побут казахського народу / О. Кравець // Народна творчість та етнографія. — 1957. — Ч. 1. — С. 73—81.
9. Кукса Н. Церква святого пророка Іллі у Суботові в історико-мистецьких студіях першої чверті ХІХ — початок ХХ ст. / Н. Кукса // Відлуння віків. — Київ, 2004. — С. 17—21.
10. Масанов Э. Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР / Э. Масанов. — Алма-Ата : Наука, 1966. — 322 с.
11. Мендикулов М. Памятники народного зодчества Западного Казахстана / М. Мендикулов. — Алма-Ата : Онер, 1987. — 160 с.
12. Овсійчук В. Мистецька спадщина Тараса Шевченка у контексті європейської художньої культури / В. Овсійчук. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 2008. — 415 с.
13. Сарыбаев Б. Казахские музыкальные инструменты / Б. Сарыбаев. — Алма-Ата : Жалын, 1978. — 176 с.
14. Сарыбаев Б. Казахские народные музыкальные инструменты (прошлое, настоящее, усовершенствование и исполнительство) : автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора искусствоведения / Б. Сарыбаев. — Москва, 1979. — 53 с.
15. Сарыкулова Г. Казахстан в графике Шевченко / Г. Сарыкулова // Брат наш, друг наш. Сборник статей к 150-летию со дня рождения Т.Г. Шевченко. — Алма-Ата, 1964. — С. 135—143.
16. Умирбаев Е. Мангышлак в рисунках Тараса Шевченко / Е. Умирбаев // Простор. — Алма-Ата, 1975. — № 9. — С. 96—104.
17. Ходжаева Р. Об источниках изучения казахской национальной одежды / Р. Ходжаева // Труды Института истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова АН Казахской ССР. — Т. 16: Вопросы этнографии и антропологии Казахстана. — Алма-Ата : Изд-во АН Казахской ССР, 1962. — С. 117—137.
18. Чабров Г. До питання про скульптурні твори Шевченка / Г. Чабров // Збірник праць сьомої шевченківської конференції. — Київ : Вид-во АН УРСР, 1959. — С. 133—140.
19. Чабров Г. Думи любви и печали. К 100-летию ко дню смерти Т.Г. Шевченко / Г. Чабров // Звезда Востока. — Ташкент, 1961. — № 3. — С. 96—104.
20. Чешкова Л. Синий цвет пустыни / Л. Чешкова, В. Орлов // Вокруг света. — 1975. — № 8. — С. 10—16.
21. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Тарас Шевченко ; ред. кол.: М.Г. Жулинський (голова) та ін. ; упоряд. М.А. Корнійчук, Д.Д. Степовика ; НАН України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології. — Київ : Наукова думка, 2001. — Т. 6: Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. — 2003. — 632 с.

22. Шекерим Ж. Мелодии древности (Болат Сарыбаев) / Ж. Шекерим. — Алматы : Өнер, 2013. — 192 с.
23. Шухов И. Мелодии веков / И. Шухов // Искусство Казахстана. Ежегодник '80. — Алма-Ата : Өнер, 1982. — С. 51—54.
24. Алексеева Е. Кобыз и гармошка звучат в унисон [Электронный ресурс] / Е. Алексеева // Казахстанская правда. — 2005. — 20 мая. — Режим доступа до журн : <http://www.kazpravda.kz/archives/view/59125/>.
25. Алибекова Р. И зримой стала связь времен [Электронный ресурс] / Р. Алибекова // Казахстанская правда. — 2007. — 22 февраля. — Режим доступа до журн : <http://www.kazpravda.kz/archives/view/60280/>.
26. Берковская Г. Первая страница. Человек и его дело [Электронный ресурс] / Г. Берковская // Казахстанская правда. — Алма-Ата, 1974. — № 89. — С. 3. — Режим доступа: <http://elib.nplu.org/view.html?id=3830/>.
27. Государственная программа «Культурное наследие» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.madenimura.kz/ru/government-program-madenimura/programs-madenimura/>.
28. Дармодехина А. Визуализация истории. В Алматы издали иллюстрированную историю казахского народа [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://e-center.asia/ru/news/view?id=3565>.
29. Ергалиева Р. Казахстан в творчестве Тараса Шевченко [Электронный ресурс] / Р. Ергалиева // Шевченко — символ духовной связи украинского и казахского народов. Сборник материалов выступлений, докладов и сообщений участников третьих международных Шевченковских чтений, посвященных 200-летию со дня рождения Тараса Шевченко / под. общ. ред. П.В. Токаря. — Астана : ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2014. — 344 с. — Режим доступа: http://museumshevchenko.org.ua/flashpoint/files/List/Russ_conf_materials/Astana/magazine2/index.html#/0.
30. Нурбаев К. Колонизация Казахстана (историко-географический аспект: XVIII — I пол. XIX века) [Электронный ресурс]. / К. Нурбаев. — Павлодар : Павлодарский государственный педагогический институт, 2009. — 234 с. — Режим доступа: ftp://pri.kz/Nurbaev_kolonizaciya_Kazahstana.pdf.
31. От Алтая до Каспия. Атлас памятников и достопримечательностей природы, истории и культуры Казахстана [Электронный ресурс] : в 3 т. / редкол.: Ерофеева И.В. (отв. ред.) и др. — Астана, 2011. — Т. 3: Западный регион. — 476 с. — Режим доступа: <http://lib.yessenovfoundation.org/atlas-tom-3/index.html#/II/>.

Vira Bilous

T. SHEVCHENKO'S «PICTURESQUE KAZAKHSTAN» IN THE RESEARCHES OF ETHNOLOGISTS OF CENTRAL ASIA

How do the researches of traditional culture of Aral-Caspian nation evaluate the original cost of T. Shevchenko's artistic paintings in his exile period? In what areas of ethnology of Kazakhstan the informative and portrayal material of watercolours and sepias of the Ukrainian painter are used? These are the questions that the author of the article touches.

Keywords: Taras Shevchenko, artistic inheritance, Kazakhstan ethnology, informative source

Віра Білоус

«ЖИВОПИСНИЙ КАЗАХСТАН» Т. ШЕВЧЕНКО В ИССЛЕДОВАНИЯХ ЭТНОЛОГОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Как оценивают источниковую значимость художественных произведений Т. Шевченко периода ссылки исследователи традиционной культуры народов Арало-Прикаспия? В каких областях казахстанской этнологии используют информативно-изобразительный материал акварелей и сепий украинского художника? Это те вопросы, которых касается автор статьи.

Ключевые слова: Тарас Шевченко, художественное наследие, казахстанская этнология, информативный источник.